

In Memoriam Tóth Zoltán (1943–2015)

Az alábbi írás közzétételével a 2015. március 14-én elhunyt Tóth Zoltán, folyóiratunk tanácsadó testülete tagjának, tanárunknak és barátunknak, a magyar társadalomtörténet-írás kiemelkedő alakjának munkássága előtt tisztelgünk. Az utóbbi években édesapja, I. Tóth Zoltán társadalomtörténeti szempontú életrajzán kezdett el dolgozni. Ennek a munkának az első eredményeit a Korallban kívánta közzéadni, de sajnos csak egy tanulmány befejezésére volt ideje (Zsilipeles a középszintre. Egy 1937 nyarán Temesvárott készült kottakatalógus sűrű leírása, Korall 51. 2013.). Ezekhez a kutatásaihoz kapcsolódik az itt közölt szöveg is. Alapját a 2001. november 28-án, az ELTE Tanári Klubjában, az I. Tóth Zoltán tiszteletére tartott emlékülésen elhangzott előadás képezi, amit 2012-ben vett ismét elő, és kiegészítő megjegyzéseket fűzött hozzá, amelyeket igyekeztünk figyelembe venni.

Tóth Zoltán

I. Tóth Zoltán társadalomszemlélete

A kanti, vagy talán schleiermacheri címet, benne az *Anschaung*-gal nem én találtam ki, de éppen e sokféle akusztikája és értelme miatt nem tértem ki előle. Ezeknél az értelmeknél, amelyekben az egyénnek Istennel, a világgal, a társadalommal kapcsolatban is rendszerezett egyéni eszméi lehetnek, lehet, hogy hamarabb jut eszünkbe az egyéni eszméknek a nem is olyan régi kockázata, amikor „helyes” és „helytelen” szemléletek álltak egymással szemben, mégpedig nem teljesen pártatlan bírálók előtt. A durvább politikai ideológiai uralmak annál is inkább érzékenyek voltak a „szemléletre”, mert szinte nem is létezett más, mint politikai történetírás, amelynek mindig is sajátos eszköze volt a politikai diskurzusba az analógiákkal és az áthallásos fogalmazványokkal való bekapcsolódás. Apám ezekkel szemben nem bízta politikai mondanivalóját analógiákra vagy áthallásokra. Nyugodtan elmondhatjuk, hogy minden írása nyílt politikai agitáció térségünkben egy emberhez méltó társadalmi-etnikai együttélés ügye mellett. Az 1930-as évek végétől folytatott „agitációt” hol hűvös, tárgyyszerű érveléssel folytatta, máskor megdöbbenő adattömeget téve a kételkedők lába elé, lenyúlva a vélekedések másoknak nehezen hozzáférhető középkori krónikairódmű gyökereiig. Képes volt érvelését idealista szenvedéllyel megtámogatni, prédikálva a szószékről, hírlapcikkekből, majd a katedráról és még akkor sem tekinthető agitációja pártpolitikainak, amikor ideológiai karácsonyfaként kellett feldíszítenie.

Ami módszeres szakmai habitusát illeti, „igazi” történésztől kár lenne valami külön társadalomfilozófiát várnunk. Személyes naplói, levelei is őriznek történetfilozófiai fejtegetéseket, amelyek már diákkorában sem felmondott leckék, hanem mindig olvasmányai nyomán keletkezett gondolatok; van bennük eredeti meglátás, átéltség és mindig érezni bennük az igényt a nagy dolgokhoz méltó morális emelkedettségre. A historizmus klasszikus történetírói mintáihoz vonzó író volt. A régi klasszikusokhoz hasonlítja őt idealizmusa mellett az is, hogy nem írt, még egy önálló cikk erejéig sem, önálló elvont történetelméletet. Írásaiba az 1950-es évekig mégis szeretett belefűzni szemérmes, bölcselkedő passzusokat. Ezután ez a vágy elapadt. Nagyobb munkái, mint a Kossuth Emlékkönyvbéli cikke – ellentétben másokéval –, vagy a „Parasztmozgalmak”,¹ szinte tüntetően, minden „előbeszéd” nélkül szikáran tárgyilagosak. Abban a munkájában, amelyben a leghatározottabban előtűnik a hosszú empirikus munkát követő tudományos dedukció igénye, vagyis az 1955-ös akadémiai székfoglaló előadásában, „A soknemzetiségű állam néhány kérdéséről”² címmel, sajnos már a középkorú nemzedék számára sem teljesen világos a kényszerű politikai-ideológiai keret és a tulajdonképpeni szolid, elméleti, társadalomszerkezeti hipotézis közötti választóvonal. Evvel a sejtelmes mondattal nem a marxizmus „vádját”, más helyütt megtisztelő erényét³ szerettem volna ködbe borítani, hanem lehetőséget teremtettem magamnak, a mai alkalom erejéig, hogy felhívjam rá a figyelmet: apám nemzedéke, az erdélyi IKE mozgalom, az Erdélyi Ifjak,⁴ akár a kirajzásukból Magyarországon megszerveződő Szegedi Ifjak mozgalma, nem 1945-ben, vagy azután ismerkedett meg a baloldali, köztük a marxista nézetekkel, magával Marx-szal, hanem a nagy válság, 1929 folyamán és az után is, a Román Királyságbeli kapitalizmusban. Apám ekkor került a Kolozsvári Egyetemre, saját *Das Kapital* kötetét 1933-ban vette.

A második világháborús felnőtt középosztályi nemzedékben még élt, ahogy előbb neveztem, a „klasszikus iskolának”, a historizmusnak ekkor már angol és amerikai változataiban is élő (konzervatív) liberális megítélése. A liberális historizmus szociális vaksága, amit már Treitschke az 1850-as években az öreg Ranke szemére vetett, rég a múlté volt, noha a századvégi német szellemtörténeti irányzat azután nem radikalizálta szociális téren az idealista történetírást. A nálunk, vagyis Temesvárról nézve „kinn” Magyarországon egy nemzedék múltán zászlót bontott szellemtörténet apámat majd a második világháború vége felé érte utol. Ugyan a Hóman–Szekfű Magyar története utolsó kötetei csak 1935-ben jelentek meg, és ő már ’36-ban levelez barátjával a mű Magyarországról való beszerzésé-

¹ I. Tóth 1951. és 1952.

² I. Tóth 1955.

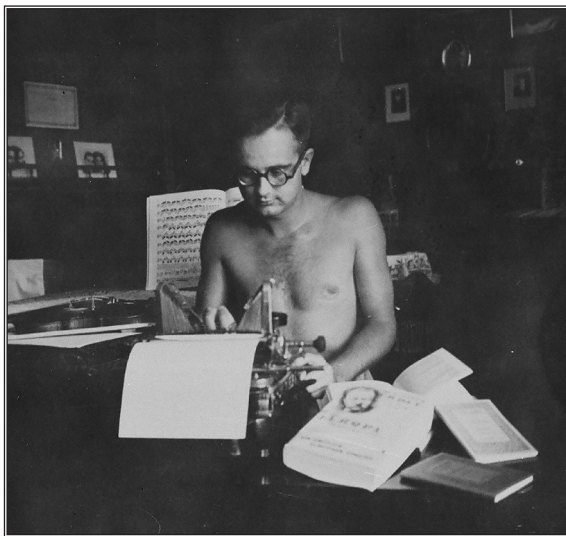
³ Spira György a 80-as években, meleg barátsággal „harcostársaként” emlékezik meg róla, vagy Balázs Ilona írására is utalhatunk, aki Engels és Otto Bauer mellett emlegeti őt, mint példaadó marxista „történészt” a Habsburg birodalom nemzetiségi témáiban. Lásd: Balázs 1996.

⁴ Az Erdélyi Ifjúsági Keresztény Egyesület a nemzetközi egyesület, az YMCA magyar szervezete.

ról, majd az 1944-ben írt „Ragaszkodjunk a valósághoz” című cikkében⁵ meg is csillan a Hóman–Szekfű olvasatának nyoma, munkáján azonban nem igen mutatható ki ennek hatása.

Amit szemléletnek nevezhetünk, az az 1935/36-os, mindenki számára válságos és számára személy szerint is fordulópontot jelentő szatmári esztendőktől kezdve fogalmazódott meg. A szellemi-társadalmi beépültség hite, továbbá sajátjának vallott mozgalma, az Erdélyi Fialok átalakulása után, a politikailag szélsőségesen polarizálódó világ egyik irányába sem vágyott elmenni. Ez pedig a vákuum megsemmisítő lelki és fizikai gyötrelmével töltötte el. Míg eddig keresztyén alázattal követte sorsát, ezután hevesen szembeszállt az egyre mélyülő elszigeteltséggel, a diákos elszánások után mintegy hivatására ébredt, arra a hivatásra, amelynek képviselőjeként azóta megismertük. Nagy erejű külső személyes hatásoknak pedig, ebben az időben, ha érték is, nem maradt nyoma, hogy ki vagy kik révén érhatték. Pedig ez volt életének, gondolatainak a legjobb dokumentált időszaka. Ő maga dokumentálta sűrű levelezéssel, naplóval, még fényképfelvételekkel is, és minderről épp egy nagyon gondosan beállított fényképfelvétel kínál fel egy „szemléleti” feltételezést.

A kép (lásd 1. kép) egy sorozat része, apám 1936 nyári, súlyos betegsége utáni temesvári alkotó vakáción töltött lábadozásáról. Asztali írógép előtt ül szülei temesvári lakószobájában, még soványan, de már a Bégán való evezéstől napbarnított bőrrel. Háta mögött kinyitott hegedű-kotta, előtte fekszik a hegedű is. Ő írta, hogy francia útja előtt még nem döntötte el, zenész vagy történész lesz-e. Itt már mindenesetre az írógépnél ült, és nem hegedűvel a kezében. Ahhoz a szerephez, amely ezen a színpadon be volt állítva, nagyon is illett a sokoldalú tehetség zenész oldala. Mindez a homályban elvesző szoba mélye előtt szinte szcenikusan megvilágítva. Az írógép mellett könyvek; nem úgy, mintha éppen ezekből merítené a láthatóan elmélyült írás közben gondolatait, hanem artisztikus csendéleti rendtelenségben. Az egyik könyv címlapja, éppen az, amelyik a felvételsorozat minden darabján a kezében volt, véletlenül fel is ismerhető.

1. kép. I. Tóth Zoltán 1936-ban (*Magántulajdon*)

⁵ „Ragaszkodjunk a valósághoz.” Inokai Péter aláírással a *Magyar Út* 1944. szept. 28-i számában.

A szembe fordított könyvről Benedetto Croce komoly filozófus portréja néz vissza az „Európa a tizenkilencedik században” Zürichben, 1935-ben megjelent könyve német kiadásának címlapjáról. Míg könyvtárának jó része Temesváron maradt a háború után, Croce Pestre jött.

Sehol nem említi vagy idézi Crocét, mégis, ha valaki a harmincas évek európai szellemi periferiáiról a más értelmű periferiáról éppen szökni vágyó fiatal történésznek biztatást nyújthatott, az az öreg filozófus lehetett, aki hazájában, a fasiszta Olaszországban, mint a német fülszövegben írták, „régí vágású, szabadsághívó idealizmusával” éppen nem volt próféta saját hazájában. Apát, akit egyre inkább lehangolt és megviselt egyik oldalon a környező világ eldurvulása, másikon az a hitelét veszített magyar történeti hiedelemvilág, ami mind a magyarországi hivatalos revíziós politikát, mind a benti, erdélyi kisebbségi életet áthatotta, szinte felbízta ez a könyv a „céheken” (Zunft v. Gilde) és tömegpártokon való kívülállásra, a nagybetűs „Valóság” megtorpanás nélküli felderítésére, akkor is, ha ez népszerűtlen – mint ahogy a „szabadság prófétájának” ez a népszerűtlenség ki is jár. Croce evvel a könyvével visszahelyezte filozófiai méltóságába azt a régimódi liberális – ahogy az előző század vitáiban nevezték – „individualista” historizmust, amelyet már-már háttérbe szorított a németes szellemtörténet. Ez utóbbi már felfedezte a „szellemvilágban” a magaskultúránál szélesebb műveltséget, és a 19–20. század fordulójának kis felvilágosodásában már maga kezdte korrigálni középosztályi elfogultságait – ethnocentrizmusát – „dekadens nemzedékének” pedig kételyei támadtak a mindent megoldó állam és a polgári elit politikai hegemoniájának jogosultságával kapcsolatban.

Kézirata, kisebb közönség előtt tartott *ilyen témájú* előadása apámnak diákkora óta több is volt, de publikus történetfilozófiai fejtegetéssel először Párizsból szólalt meg 1938 áprilisában, közvetlenül a márciusi *Anschluss* után, a Szatmárnémetiben megjelenő *Reggeli Lapok*ban közölt, A jövő útjai című négyrészes cikksorozatában.⁶ A szatmári lapba írt sorozat mondanivalójának aktuális politikai magja prédikációs emelkedettséggű érvelés a párizsi magányból végigszemlélt *Anschluss*-szal szemben a kis népek összefogása mellett. S ha ennek ma ugyanannyi aktualitása van, mint volt akkor, annál inkább érdemes beletekinteni történetfilozófiai konstrukciójába, mégha a tapasztalat inkább kérdéseket vet is föl, mintsem választ ad.

Ez a történelem kijelölt út, amelyen a népek vándorolnak, „Ösvények és dűlőutak torkollnak bele, de az út (a történelem? T.Z.) egysége, kanyarodások és emelkedések dacára változatlan marad. A népek egyéniségei utaikon az idővel együtt megállás nélkül haladnak mindig előre.” Fejlődési út vagy eszkatológiai út? Ciklusnak nem ciklus, ha Croce után Vicót keressük benne: „Az időnek van egy megbocsáthatatlan rossz szokása, soha meg nem áll és soha vissza nem tér.”⁷ Folyamat ez, s ezt ha: „... merev szabályok mércéjével nem is ellenőrizhetjük, a táj, az éghajlat, az életfeltételek, az időben hosszan visszamenő szomszédságok

⁶ I. Tóth /1938/ 1986.

⁷ I. Tóth /1938/ 1986: 426.

támasza vagy támadása nagy vonalakban láttatja e kijelölt utat.”⁸ A környezeti tényezők Montesquieu-tól, a *geographie humaine*-től Braudelig vonuló francia iskolája ez (arról nem is szólva, hogy valahonnan ismerős „az időben hosszan visszamenő szomszédságok”), vagy inkább a földrajz-történelem szakos érdeklődés, vagy esetleg a Braudelt és Wallerstein centrum-perifériáját jóval megelőző Teleki Pál társadalomföldrajza áll a háttérben? Legfeljebb csak másodsorban: mert az utat a „sorsrendelés” határozza meg (a cikksorozat I. részének a címe is „Sorsrendelés”): „A századok ködbe fúló távolából előbúg a halvány hang elmosódó foszlánya, vagy tisztán zeng a sorsrendelés vezérszólama: az út pedig ez léssen!” Gondviselés vagy előre elrendelés (*predestinatio*)? „Felismerjük-e végre igazi érdekeinket, vagy nem? Igen, vagy nem – csak igazság marad, amit a jó öreg francia Himly mondott (idestova 60 esztendővel ezelőtt) a dunai népek együttéléséről: »Hiába féltékenykednek, hiába becsülik le egymást és hiába civakodnak, mégiscsak arra vannak ítélve, hogy egymás mellett folytassák életüket! «”¹⁰ Szabad akarat, illetve akaratszabadság? Az igazságos gondviselés, mint történeti tényező jelenik meg: „Előjönnek most a bölcsek, akik északokból magyarázzák a gyűlölködés jogosságát (...) Csak azok hallgatnak, akik hangos keresztyénségük dacára nem látják meg a másik fajtában az Istentől teremtett embertestvért, akit a Magasságos Úr nem hajlandó mostohának tekinteni a másik kedvéért.”¹¹

Kíváncsian lapozna az olvasó, mi látszik meg még a „nagy varázslatból”, az ott, Párizsban már készülő új történetírásból? Talál is nyomokat, talán a 19. századi pozitívizmussal szembeni sztenderd idealista ellenérv formájában, amivel apám meglepetésként az egész ciklust bevezeti: „Bátorság volna a történelem szervesen élő alakulását természettudományos törvények nyűgös igájába törni...”¹²

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balázs Ilona 1996: A Habsburg-monarchia etnikumainak története néhány munkában. In: Lipták Dorottya – Ring Éva (szerk.): *Tradíció és modernitás. Közép és kelet-európai perspektívák*. (Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ, Gazdaság- és társadalomtörténeti füzetek IV.) Budapest, 284–298.
- I. Tóth Zoltán /1938/ 1986: A jövő útjai. In: Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon*. I. kötet. Budapest, 423–429. Eredetileg megjelent négy részben: *Reggeli Lapok* 10., 12, 13., 20. sz. 1938.

⁸ I. Tóth /1938/ 1986: 423.

⁹ I. Tóth /1938/ 1986: 423.

¹⁰ I. Tóth /1938/ 1986: 424.

¹¹ I. Tóth /1938/ 1986: 425.

¹² I Tóth /1938/1986: 423

-
- I. Tóth Zoltán (Inokai Péter álnéven) 1944: Ragaszkodjunk a valósághoz. *Magyar Út* 28. Újraközölve: In: Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon*. II. kötet. Budapest, 670–672.
- I. Tóth Zoltán 1951: *Parasztmozgalmak az Erdélyi Érc-hegységben 1848-ig*. Budapest.
- I. Tóth Zoltán 1952: Kossuth és a nemzetiségi kérdés 1848–49-ben. In: I. Tóth Zoltán (szerk.): *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. II. k. Budapest, 249–340.
- I. Tóth Zoltán 1955: A soknemzetiségű állam néhány kérdéséről az 1848 előtti Magyarországon. *Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* VII. 4. 259–279.